
בין ספרות להיסטוריה: תגובה למ' בן שלום

Author(s): חיים שפירא

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. א (תשס"א), pp. 371-378

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70040906>

Accessed: 28/11/2011 07:55

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

הקברות. לעומתו טוען רבי אלעזר בן עזריה שמדובר באכילת חולין בכל מקום, לרבות בעזרה, שבה נוהגים לאכול בדרך כלל מן הקודשים.⁷⁶

על רקע המחלוקת ההלכתית שלפנינו מביא רבי אבא⁷⁷ סיפור, המתאר כיצד חזר בו רבי אלעזר בן עזריה מדעתו והחזיר את כל המעשרות שלקח מגינה אחת. רבי אלעזר בן עזריה היה נוהג לקחת מעשרות מבעל גינה. לגינה היו שני פתחים – האחד למקום טהרה והאחר למקום הקברות. בא רבי עקיבא לבעל הגינה ואמר לו שיסתום את הפתח הפונה למקום הטהרה ויפתח את הפתח הפונה למקום הטומאה, ועל ידי כך יימנע מרבי אלעזר בן עזריה לקחת את המעשרות.⁷⁸ במאבק ההלכתי והמעשי רבי עקיבא מפעיל טכסיסים ונוקט יד קשה כדי לכפות את דעתו על רבי אלעזר בן עזריה ולמנוע מכוהנים לקבל את המעשרות. ייתכן שהדבר נעוץ במאבק לקבל את המעשרות בעבור לווים עניים ולמנוע מכוהנים עשירים להנות מן המעשרות.⁷⁹ רבי אלעזר בן עזריה קיבל את מרותו ההלכתית של רבי עקיבא תוך רטינה מריירה וסרקסטי: 'מרצעה דעקיבה בן יוסף בא לכאן'. כלומר, ידו הקשוחה של רבי עקיבא הגיעה עד לגינה שממנה היה לוקח רבי אלעזר בן עזריה מעשרות, או עד לביתו של רבי אלעזר בן עזריה ממש, כדי להאבק על דעתו ולכפות אותה.⁸⁰

הסיפור הגרעיני הפשוט נועד להסביר כיצד גברה ידם של רבי יהושע ורבי עקיבא על רבי אלעזר בן עזריה, והוא מספר לפי תומו כיצד קיבל עליו רבי אלעזר בן עזריה את הדין וחזר לנהוג כשישתם המובהקת של בעלי מחלוקתו. מבין השיטין של הסיפור, ומבעד לכוחניות שהפעיל רבי עקיבא כלפי רבי אלעזר בן עזריה באמצעות בעל הגינה, עולה על פני השטח גם מאבק חברתי וכלכלי על מתנות עניים. אף מזדקק ועולה המתח האישי וההלכתי ביניהם. ואולם, לא נראה שהסיפור רומז כלל על מתח בין הכהנים לבין החכמים. מדובר בעולם של חכמים, שבו חכמים מקבלים את דברי חבריהם לאחר מחלוקת הלכתית וחברתית וחוזרים לנהוג כדברי חבריהם בהלכה. מקרה דומה מצינו בדיון שהתקיים בין רבי טרפון לרבי עקיבא.⁸¹

76 עיינו בגיליוני הש"ס לר' יוסף ענגיל ז"ל, ש"ס וילנה, מעשר שני, על אתר.
77 אמורא מדורו של רבי יוחנן שמאמרי נמסרו בירושלמי בלבד. ראו: אלבק (לעיל, הערה 14), עמ' 178.

78 גם אם יבוא תלמידו של רבי אלעזר בן עזריה, כשליח בשמו, ואמר לו שהמעשרות מיועדים ללוויים שיאכלו אותם בכל מקום, ועל כן אינו רשאי לתתו לשליחו של רבי אלעזר בן עזריה, וכך יימנע ממנו לקבל את המעשרות. ועיינו: פירוש ר' אליהו מפולדה למסכת מעשר שני, תלמוד ירושלמי, מהדורת וילנה, על אתר; פירוש עלי תמר, ל' תמר, א-ב, גבעתיים תשל"ט-תש"ם, על אתר; א' שולזינגר, יד אליהו, חידושים והערות בתלמוד הבבלי ומפרשיו, א-ד, ירושלים תשכ"א-תשכ"ח, לבבלי, יבמות פו ע"ב, ד"ה 'אזל רבי עקיבא אהדריה לפתחא לבי קברי'. וכנגדם ראו פירוש פני משה על אתר. ונראה שבמקרה זה טעה בעל פני משה.

79 על פי הירושלמי, פאה ח ו, כא ע"ב, נתמנה רבי עקיבא פרנס על הציבור. על פי הבבלי, בבא מציעא יא ע"ב, היה רבי עקיבא גבאי עניים. על כל העניין ראו: יד אליהו, שם, על אתר.

80 ראו: עלי תמר (לעיל, הערה 78), על אתר, המפרש על פי החוספתא, בבא קמא ז ה, מהדורת ליברמן, עמ' 29-30: 'זכי מה נשתנה אוזן לרצע מכל איברין וכו' ששמעה מזה סיני כי לי בני ישראל עבדים, ופרק ממנו עול מלכות שמים והמליך עליו עול בשר ודם לפיכך אמר הכתוב תבוא אוזן ותרצע שלא שמרה מה ששמעה'. כלומר, מרצו של רבי עקיבא נועד למי שלא קיים את דברי התורה כהווייתם, כפי שניתנו מסיני. וכנגדו פירוש רבי אליהו מפולדה ופני משה, הסוברים שמדובר ברצועה שרבי עקיבא מצליף בה כדי להשליט את מרותו.

81 ירושלמי, יומא א א, לח ע"ד; מגילה א יב, עב ע"ב; הוריות ג ה, מז ע"ד; ספרי במדבר, בהעלותך,

4. רבי אלעזר בן עזריה בהנהגה לצד רבן גמליאל ביבנה

רבי אלעזר בן עזריה נמנה עם ההנהגה המצומצמת שפעלה סביב רבן גמליאל ביבנה. הוא נזכר בכמה מעשים ונסיעות, כמו בואו מפרנדיסין שבדרום איטליה עם רבן גמליאל, רבי יהושע ורבי עקיבא.⁸² רבי אלעזר בן עזריה נזכר כחכם מרכזי וחשוב בסוף דור יבנה, אולי לאחר מות רבן גמליאל, שכן מסופר שיושבים אצלו ארבעה זקנים חרש בציפורי.⁸³ נסיבות המקרה אינן ברורות ורבו ההשערות עליו בין החוקרים.⁸⁴ אין אנו יודעים דבר על רבי אלעזר בן עזריה במלחמת החורבן וייתכן שהיה אז איש צעיר.⁸⁵

אף אין אנו יודעים מתי הוסמך רבי אלעזר בן עזריה לחכם בישיבה. עם זאת, ברור שהשתתף בכינוס גדול של חכמים שהתקיים ביבנה בתקופת רבן גמליאל.⁸⁶ כבר סמוך להסמכתו אנו מוצאים אותו פועל בהנהגה לצד לרבן גמליאל,⁸⁷ בדרך כלל בצוותא עם רבי יהושע ורבי עקיבא. דווקא בנושאים הלכתיים רבים יש קירבה בין רבי אלעזר בן עזריה לרבן גמליאל, כגון בהלכות בית שמאי, בהלכות שבת, בקנאותו ובהלכות חסידות.⁸⁸ בקבוצת ההנהגה הקרובה לרבן גמליאל הוא ייצג עמדות קרובות לאלה של רבן גמליאל.

מהדורת הורוביץ, עמ' 70. וראו גם: שפירא, עמ' 21, המפרש את המתח בין הכהנים לחכמים לאור תקופת רבי יוחנן. ואולם, בסיפורנו מדובר בכוהן תלמיד חכם, והדיון ההלכתי הוא המרכיב המכריע בגוף הסיפור, כפי שביקשנו להראות. כמעט בכל המחלוקות בתקופת יבנה מעורבים תלמידי חכמים שהם גם כוהנים, כמו רבי טרפון ורבי אלעזר בן עזריה. והשוו: ר' קימלמן, 'האוליגארכיה הכהנית ותלמידי החכמים בתקופת-התלמוד', ציון, מז (תשמ"ג), עמ' 135 ואילך. כאן מדובר גם על הוויית המאה הג', אבל היא אינה מתאימה להווייה העולה מסיפורנו.

82 משנה, עירובין א, א; משנה, מעשר שני ה, ט; ועיינו: אלון (לעיל, הערה 1), א, עמ' 77, 148; ש' ספרא, 'ביקוריהם של חכמי יבנה ברומא', בימי הבית ובימי המשנה, ירושלים תשנ"ז, ב, עמ' 365 ואילך.

83 עיינו: תוספתא, כלים, בבא בתרא ב, ב, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 591.

84 עיינו: אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 262, 292; א' אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 35–37; ש' ליברמן, תוספת ראשונים, ירושלים תרצ"ח–תרצ"ט, עמ' 74–75.

85 על פי הידיעות המובאות במקורות הארץ ישראלים, רבי אלעזר בן עזריה למד בצעירותו אצל רבי יוסי הגלילי. מכאן הסיק א' היימן, תולדות תנאים ואמוראים, לונדון תר"ע, ערך 'אלעזר בן עזריה', שהדבר התרחש בזמן מלחמת החורבן. ואולם, בשום מקום לא נאמר הדבר במפורש. השוו: ויקרא רבה לד יד, מהדורת מרגליות, עמ' תתב–תתג; ירושלמי, כתובות יא ג, לד ע"ב; בראשית רבה יז ג, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 152. ועיינו גם: בבלי, שבת נד ע"ב, תוספות ד"ה 'הוה מעשר', המסיקים שהיה נער צעיר טרם החורבן.

86 עיינו: משנה, ידים ג, ה; ד, ב; זבחים א, ג. והשוו: אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 170–173, ובעיקר עמ' 193 ואילך.

87 ראו לעיל, והשוו: ד' גולדשמידט, הגדה של פסח ותולדותיה, ירושלים תש"ך², עמ' 19, ד"ה 'מעשה ב' אליעזר'. שם נזכר שרבי אלעזר בן עזריה ישב באמצע, כלומר במקום החשוב שבחכמים, ועל כך כבר העיר מ' איש-שלום בפירושו להגדה של פסח, מאיר עין, וינא תרכ"ה. ייתכן שנוסח כלשהו של הברייתא המעובדת משקף את הזיכרון ההיסטורי בדבר מקומו של רבי אלעזר בן עזריה בהנהגה. אבל יש לנקוט זהירות, כי בנוסח הרשב"י להגדה של פסח, למשל, אין שמו מופיע כלל. ראו: רשב"י, הגדה של פסח, סדר אגדתא דפסחא, ירושלים תשכ"ז.

88 ראו: משנה, עירובין ד, א–ב; ירושלמי, שם ד א, כא ע"ד; י' בן-שלום (לעיל, הערה 20), עמ' 238–239, 275 והערה 11; מ' בן שלום (לעיל, הערה 8), עמ' 270–275, ובהערות.

שאלת היסוד הספרותית וההיסטורית העומדת בבסיס מינויו של רבי אלעזר בן עזריה היא: בשל מה הוא נמצא מתאים למלא את מקומו של רבן גמליאל? מכאן עולה שאלה שנייה ונסתרת: מדוע היה צורך למלא את מקומו של רבן גמליאל בחכם צעיר ובלתי ידוע לכאורה? ואכן, אין רבי אלעזר בן עזריה נזכר בדור הראשון של חכמי יבנה, תלמידי רבן יוחנן בן זכאי. אין אנו יודעים מה היה גילו האמיתי בעת המינוי, האם חי ופעל בפני הבית אם לאו, והאם היה מעורב בדרך כלשהי במרד הגדול. ואולם, ברור שכבר מראשית פעילותו של רבן גמליאל ביבנה לוקח רבי אלעזר בן עזריה חלק בהנהגת החכמים המצומצמת סביב רבן גמליאל, חרף העובדה שהסמכות לחכם בבית הוועד היתה בתקופת יבנה עצמה, בהנהגת רבן גמליאל.⁸⁹ כלומר, לנגד עיניו של המספר עמדה העובדה הידועה, שכבר סמוך למינויו נמנה רבי אלעזר בן עזריה עם הנהגת החכמים שהסתופפה סביב רבן גמליאל, אולי גם בשל ייחוסו. עובדה זו יצרה כנראה בתודעת המספר האמוראי הארץ ישראלי, ואולי אף בתודעת הדורות התנאיים הקרובים לתקופת יבנה, את ההסבר לגילו הצעיר של רבי אלעזר בן עזריה ואת הקביעה שסמוך למינוי כבר נתמנה למחליפו של רבן גמליאל. הסממן האגדי של השער שנעשה כולו שיבות נועד להמחשה דרמטית של כובד האחריות שנפל פתאום על מי שנתמנה לפתע, בהיותו צעיר מאוד, למשרה הבכירה ביותר בהנהגה. על כן נזקק המספר לסממן הגסי, כדי להמחיש את העובדה שרבי אלעזר בן עזריה אינו צעיר והוא מוכשר לתפקידו בראש ההיררכיה.⁹⁰

לסיכום, כבר בתודעת הדור הראשון של אמוראי ארץ ישראל נתפס רבי אלעזר בן עזריה ככוהן מיוחס, החבר בהנהגה הקרובה לרבן גמליאל. ייחוס זה נשען על מסורות ארץ ישראליות מוצקות שנוצרו בתקופת התנאים. על בסיס מסורות אלה בנה המספר האנונימי את הסיפור בדבר מינויו של רבי אלעזר בן עזריה לנשיא במקומו של רבן גמליאל. המספר סבר שמשרת הנשיא מחייבת ייחוס נאות, ומשום כך נמצא רבי אלעזר בן עזריה מתאים למלאה, כי ייחוסו היה הטוב ביותר לאחר זה של רבן גמליאל. ייחוסו של רבן גמליאל, המשתלשל מהלל הזקן, כבר הופנם בצורה מוצקה במקורות התנאיים, ובראש וראשונה במקורות הנוגעים לקידוש החודש במסכת ראש השנה שבמשנה.

ד. חזרתו של רבן גמליאל לנשיאות

בהמשך סיפור ההדחה בירושלמי ברכות נאמר:

מיד הלך לו רבן גמליאל אצל כל אחד ואחד לפייסו בביתו. אזל גבי ר' יהושע אשכחיה יתיב עביד מחטין. אמ' ליה אילין את חיי? אמ' ליה: ועד כדון את בעי מידע (=הלך אצל ר' יהושע, מצאו יושב עושה מחטים. אמר לו: אלה הם חייך? אמר לו: ו[רק] עכשיו אתה מבקש לדעת), אוי לו לדור שאתה פרנסו. אמ' לו: נענית לך.

רבן גמליאל עולה אל כל אחד ואחד מן החכמים לביתו כדי לפייסו, כי במעשה הפיוס מותנית חזרתו של רבן גמליאל לתפקידו ולמעמדו. הסיפור מתמקד בפיוסו של רבי יהושע, שכן הפגיעה בו בבית הוועד היתה העילה להדחתו של רבן גמליאל. המתח העולה מן העימות משתקף בניכור שבין הנשיא

89 למשנה, ידים ג, ה; ד, ב; זבחים א, ג. וראו: אפשטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 424.

90 ראו: בבלי, ברכות כח ע"א, רש"י ד"ה 'לית לך חירותא'.

ומעמדו הרם לבין מצבו הכלכלי-החברתי של רבי יהושע, המשמש חכם מרכזי בהנהגה. הנשיא אינו יודע במה עוסק רבי יהושע עד שהוא מבקר בביתו. בהתרתו של רבי יהושע כלפי רבן גמליאל משתקפות מבין השיטין מידותיו של מנהיג, ובראש וראשונה היכולת להכיר מקרוב את חייהם ואת מצבם הקיומי של בני השכבות השונות, תוך גילוי רגשות כלפיהם. רבי יהושע מייצג בעיסוקו את השכבות הרחבות מחד גיסא ואת השילוב הבלתי מסויג בין תורה למלאכה מאידך גיסא.⁹¹ אין כל סימן בסיפור להסתייגות כלשהי מאותו שילוב של תורה ומלאכה. מן הסיפור עולה הדרישה שמנהיג הדור יהיה קרוב ורגיש לחיי הציבור ולמצוקותיו, ובראש וראשונה לחיי החכמים השותפים בהנהגה. קרוב לוודאי שלפנינו העצמה של התמונה הדרמטית שהמספר נוקט לצרכיו הדידקטיים-הספרותיים. אין זה סביר שרבן גמליאל אינו מכיר את רבי יהושע באופן אישי אם הם נמצאים לעתים בצוותא על אונייה או מהלכים בצוותא בדרך. נוסף על כך, נראה שרבן גמליאל פגש אנשים פשוטים רבים בשעה שעבר ממקום למקום בארץ.⁹² ומעל לכל, רבן גמליאל ידוע ברגישותו לנושאים חברתיים. כך, למשל, מצינו: 'מלווה אדם את אריסיו חטין בחטין לזרע, אבל לא לאכול'. שהיה רבן גמליאל מלווה את אריסיו חטין בחטין לזרע. ביוקר והוזול, או בזול והוקרו – נוטל מהן כשער הוזול, ולא מפני שהלכה כן אלא שרצה להחמיר על עצמו' (משנה, בבא מציעא ה, ח). אדם מלווה לאריסיו חטים באשראי לגידולי השדה ומקבלן בחזרה בשעת הקציר. רבן גמליאל נמנע מלהגות משינויים בשער החליפין של מחירי התבואה והחמיר על עצמו מחשש אבק ריבית. אם היו שינויי שער, נמנע רבן גמליאל מלהרוויח מהם. החמתו של רבן גמליאל באה למנוע ניצול של הון למטרות רווח, והיא יונקת מהשקפת עולם חסידית-רדיקלית החותרת לצמצום פערים סוציאליים.⁹³ ואולם, אגב דברי המשנה למדנו גם על מעמדו של רבן גמליאל: היו לו קרקעות רבות, אריסים ופועלים, והוא האכיל אותם בדמאי כדרך בית הלל.⁹⁴

גישתו של רבן גמליאל מתנסחת בחדות במאמר שמביא רבי יהודה בשמו: 'תני ר' יודה אומר משום רבן גמליאל: הרי הוא אומר "זנתן לך רחמים" וגו' (דברים יג, יח), סימן זה יהא בידך: כל זמן שאת רחמן המקום מרחם עליך אינך מרחם אין המקום מרחם עליך' (ירושלמי, בבא קמא ח י, ו ע"ג).

בסיפור שבירושלמי ברכות רבן גמליאל חוזר בתשובה ומקבל את תוכחתו של רבי יהושע וזהו הדבר שגורם לפיוס ביניהם. המספר בחר להבליט בסיפור את דמותו של רבן גמליאל היחסן והעשיר,

91 ראו: אפרון (לעיל, הערה 7), עמ' 234–237; י' בן-שלום, 'מרגלא בפומיהו דרבנן דיבנה', מלאת, ב (תשמ"ד), עמ' 151–171, ושם הדיון המלא בנושא שילוב תורה עם מלאכה בתקופת יבנה.

92 עיינו: משנה, עבודה זרה ב, ז; גיטין א, ה; עירובין י, י; תוספתא, שבת יג, ב, מהדורת ליברמן, עמ' 57; שם, מקוואות ו, ג, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 658; תרומות ב, יג, מהדורת ליברמן, עמ' 115. וראו: אלון (לעיל, הערה 1), א, עמ' 146.

93 לגבי השקפת עולמו של רבן גמליאל בדיני ריבית ראו: משנה, בבא מציעא ה, י; והשוו לעמדות בית שמאי: י' בן-שלום (לעיל, הערה 20), עמ' 197–200. ועיינו: מ' בן שלום (לעיל, הערה 8), עמ' 284–286, ובהערות.

94 משנה, דמאי ג, א, העומדת בניגוד לעמדת בית שמאי, הנוהרים מאכילת דמאי. הם אינם מתחשבים בקשיים שייגרמו בשל כך ובירידה במתן צדקה. רבן גמליאל אוחז כאן בדרך בית הלל כדי להשתמש לצורכי צדקה ביבול שספק אם הופרש ממנו מעשר, למעט תרומה גדולה. ראו: י' בן-שלום (לעיל, הערה 20), עמ' 206–207.

המנהל בתקיפות וביד רמה את בית הוועד, כדי לשרת את צרכיו הדרמטיים של הסיפור. על כן קיפח את הצדדים המבליטים את השקפת עולמו הרדיקלית של רבן גמליאל, המעמידה את דמותו באור מורכב יותר. חשוב להדגיש שהמספר האמוראי לא השמיע ביקורת על דמותו של רבי יהושע, חכם המשלב תורה ומלאכה. להיפך, עיצובו של רבי יהושע כחכם המתפרנס ממלאכתו נדרש לגוף הסיפור ולדרמה המעוצבת בו, והדבר הולם את השקפת עולמו של דור יבנה.⁹⁵

לדעת ח' שפירא, הווי הסיפור ודמותה של הנשיאות המשתקפת בו מתאימים לידיעותינו על המאה הג' לסה"נ, שהתאפיינה לכל אורכה במתחים ובעימותים בין החכמים לנשיא. קרוב לוודאי שרקע הסיפור מתאים במיוחד לתקופת רבי יוחנן, ריש לקיש ורבי יהודה נשיא. לדעתו, המסר הפוליטי בסיפורנו על שני חלקיו הוא מסר מורכב. מצד אחד, הסיפור מציג גישה הרואה בחכמים גורם מרכזי, שתפקידו לאזן את שלטונו של הנשיא ובכוחו אף להעבירו מכהונתו. מצד אחר, הוא מבטא באופן ברור את ההכרה שאין תחליף לשושלת בית גמליאל, ויש להכיר במנהיגותם של הנשיאים גם אם התנהגותם חורגת מן המידה הראויה.⁹⁶

נראה לי שהשערתו זו אינה עומדת במבחן. כפי שראינו עד כה מן המקורות התנאיים, תקופת יבנה התאפיינה במתחים בין רבן גמליאל לחכמים. סיפורנו אינו משקף כלל את הוויית הנשיאות במאה הג'. רבן גמליאל ונשיאותו אינם נוקטים באותם גיגונים העולים מן העדויות הארץ ישראליות על בית הנשיא לאחר ימי רבי.⁹⁷

עדות מכרעת לכך שבסיפורנו משתקפת דווקא השקפת העולם של דור יבנה עולה מעיצוב דמותו של רבי יהושע כחכם המשלב תורה עם מלאכה, ללא כל הסתייגות מצד המספר. וכך מצינו בסיפור הבא שבירושלמי, סנהדרין ב, כ ע"ג:

מעשה שיצא רבי יוחנן מבית הנשיא, וראה את רבי חנינא בר ססי חוטב עצים. אמר ליה רבי, לית הוא כבודך (=אין זה יאה לכבודך) אמר ליה ומה ניעבד? ולית לי מאן דמשמשני (=ומה אעשה שאין לי מי שישמשני). אמר ליה אין לא הוה לך מאן דמשמשך לא מקבלת עליך מתמניא⁹⁸ (=אם לא היה לך מי שישמשך לא היית צריך לקבל עליך מינוי).

רבי יוחנן מתנגד לתפיסה התנאית הגורסת שילוב של תלמוד תורה עם מלאכה. לדעתו, אין השימוש במשרה ציבורית מתיישב עם עבודת כפיים. אף כך היא עמדתו של שמואל: 'כיון שנתמנה אדם פרנס על הציבור, אסור בעשיית מלאכה' (בבלי, קידושין ע"א).⁹⁹ המספר האנונימי של סיפור הדחת רבן גמליאל שילב בו מרכיב בולט ומכריע בהשקפת עולמו של דור יבנה. ניתן להניח שמספר אמוראי,

95 ראו לעיל, הערה 91.

96 ראו: שפירא, עמ' 21-22.

97 כגון העימות בין רבי לרבי פנחס בן יאיר, שמובלט בו כוחם של עבדי רבי (ירושלמי, דמאי א ג, כב ע"א), או הסכסוך שפרץ בין רבי יהודה נשיא נכד רבי לבין ריש לקיש (ירושלמי, סנהדרין ב א, יט ע"ד). בסיפור שלפנינו בירושלמי, ובו שבמסכת ראש השנה שבמשנה על קידוש החודש, הדגש העיקרי הוא על סמכויות הנשיא בבית הוועד כראש לחכמים.

98 ראו: ר' מרגליות, מחקרים בדרכי התלמוד וחידותיו, ירושלים תשכ"ז, עמ' 66 ואילך, והערה 9.

99 ראו: ר' קימלמן, ר' יוחנן ומעמד הרבנות, שנתון המשפט העברי, ט-י (תשמ"ב-תשמ"ג), עמ' 329 ואילך, ובמיוחד עמ' 6-7, הערה 26, דיון בהתפתחות מעמדם של תלמידי חכמים בארץ ישראל בתקופת רבי יוחנן.

שבא לשקף את הוויית זמנו לצרכיו ההידקטיים, לא היה מתאר את רבי יהושע כחכם המשלב תורה עם מלאכה.¹⁰⁰ אמנם, במספר מרכיבים של הסיפור כבר משתקפים מושגים ההולמים את המאה הג' דווקא, ומכל מקום, את התקופה שלאחר רבי. ואולם, ברור שהמספר האמוראי האנונימי שילב בסיפורו מרכיב מרכזי ההולם את תקופת יבנה.

בהמשך הסיפור בירושלמי נאמר: 'ישלחון גבי ר' אלעזר בן עזריה חד קצר, ואית דמרינ ר' עקיבא הוה, אמ' לו: מי שהוא מזה בן מזה יזה, מי שאינו לא מזה ולא בן מזה יימר למזה בן מזה מימין מי מערה ואפרך אפר מקלה? אמ' לו: נתרציתם, אני ואתם נשכים לפתחו שלרובן גמליאל'. לאחר שנתפייס רבן גמליאל עם החכמים הוא היה רשאי לחזור לתפקידו. ואולם, הוא לא היה יכול לחזור לתפקידו בטרם יפנה לו רבי אלעזר בן עזריה את מקומו. טענתו העיקרית של רבן גמליאל היא ייחוסו וייחוס אבותיו למשרת ההנהגה, העדיפים על אלה של רבי אלעזר בן עזריה. וכשם שייחוסו של רבי אלעזר בן עזריה היה המתאים ביותר להתלפתו של רבן גמליאל, כך הוא צריך לקבל את העיקרון שייחוסו של רבן גמליאל למשרת הנשיאות עדיף על זה שלו.¹⁰¹ מדברי רבן גמליאל (באמצעות השליח)¹⁰² משתקף, לכאורה, עימות חריף עם רבי אלעזר בן עזריה, אבל רבי אלעזר בן עזריה מקבל את טיעוני רבן גמליאל ומתרצה לו. גם הוויכוח המתוח נגזר מן העיצוב הדרמטי של העימות על סמכויות הנשיא בהנהגה, שכתוצאה ממנו נתמנה רבי אלעזר בן עזריה, שהיה ראוי למשרה לאחר רבן גמליאל.

כבר בתודעה הספרותית וההיסטורית העולה מן התלמוד הירושלמי נזכר רבי אלעזר בן עזריה כמי שהניח בענוותנותו את כתרו בעולם הזה ועל כן זכה לעולם הבא. כלומר, הסיפור שלפנינו כבר הופנם במסורת שבתלמוד הירושלמי (ירושלמי, פסחים ו א, לג ע"א). הביטוי 'נתרציתם' אני ואתה נשכים לפתחו של רבן גמליאל' שכיח בתיאור יחסים בין נתינים למלך. ייתכן שהוא משקף את מנהג ה־salutatio הרומאי – ביקור של כבוד ודרישה בשלומו של הפטרון או המלך.¹⁰³ נוהג זה חדר לארץ ישראל החל במאה הג' והיה מקובל בתצרו של הנשיא.¹⁰⁴ אין זה בלתי נמנע שביטוי מזמנו של

100 ראו למשל בגירסה הבבליה לסיפורנו, הנשענת על הגרעין הקדום של הסיפור בירושלמי. המספר מפתח סלסולים אגדתיים המשקפים את עולם הלימוד הבבלי. וראו: שפירא, עמ' 23 ואילך, ובמיוחד סיכומו לגירסה הבבליה, עמ' 37; וראו גם: 'בן-שלום (לעיל, הערה 71), עמ' 106 ואילך.

101 עיינו: פני משה על אתר; שפירא, עמ' 17, והערה 38.

102 בחלק זה ניכר העיצוב הספרותי, למשל בעיצוב השליח בדמות האנונימית הפשוטה לכאורה של כובס. על כגון אלה ראו גם במעשהו החסידי של האמורא אבא אושעיה איש טוריא (ירושלמי, בבא מציעא ב ה, נו ע"א), שהיה כובס (אינו מצוי בנוסח כתב יד ליידין ובדפוס ונציה, אבל נמצא בכיאוורו של ר' מנחם די לונזאנו על אתר). וראו: ז' רבינוביץ, שיערי תורת ארץ ישראל, 'ירושלים ת"ש, עמ' 485; ש' ליברמן, הפירוש לירושלמי נזיקין כתב יד אסקוריאל, מהדורת ד' רונטל, 'ירושלים תשמ"ב, עמ' 135, והערות 52–53. אם מדובר ברבי עקיבא עצמו כשליח בית הדין, הרי שרבי עקיבא מילא שליחויות מסובכות ומורכבות גם בנסיבות אחרות, כגון בעימות על קידוש החודש (משנה, ראש השנה ב, ח-ט); בנחמו את רבי אליעזר שנתפס על דברי מינות (תוספתא, חולין ב, כד, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 503); בנידוי של רבי אליעזר (ירושלמי, מועד קטן ג א, פא ע"ג-ע"ד; בבלי, בבא מציעא נט ע"א-ע"ב). אפשר אולי לשער, שבכונת העימות בין רבי עקיבא לרבי אלעזר בן עזריה בנושא מתנות כהונה שימשה אף היא לעיצוב דמותו של רבי עקיבא בסיפורנו.

103 עיינו: E. Badian, 'Salutatio', *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1970, p. 948; F. Millar, *The Emperor in the Roman World*, London 1992, pp. 21–22, 209–210.

104 ראו: קימלמן (לעיל, הערה 1), עמ' 137.

המחבר האמוראי נשתרשב לסיפור. ואולם, בית המדרש והנהגתו של רבן גמליאל בסיפורנו אינם דומים כלל בגינותיהם לחצר הנשיא במאה הג', כפי שטענתי לעיל. בסיפור בולט במיוחד הקשר של הנשיאות להנהגת החכמים ולבית הוועד, ואילו במאה הג' הפכה הנשיאות למרכז ההנהגה הפוליטית-המדינית. כלומר, המספר נוסע ביטויים בני זמנו בסיפור מבלי שישנה את תמונת המציאות ההיסטורית של התקופה שעליה הוא מספר, שהרי לא היתה לו לכאורה כל בעיה לשנות גם את הרקע של הסיפור.

בסוף הסיפור בירושלמי ברכות נאמר: 'א'ע'פ'כ' (=אף על פי כן) לא הורידו אותו מגדולתו, אלא מינו אותו אב בית דין'. כלומר, רבי אלעזר בן עזריה נתמנה למשרה השנייה בחשיבותה לאחר משרת הנשיא. האם נהגה משרת אב בית דין ביבנה? היא נזכרת באופן ממוסד רק החל בתקופת אישה.¹⁰⁵ נראה שמסורת הזוגות כבר משוקעת במסורת התנאים על ימי הבית (משנה, חגיגה ב, ב; אבות א, ד). אמנם, מעמדם ותפקידם של הזוגות אינו נהיר תמיד, ואף אין ידיעות ברורות לגבי אופן חלוקת התפקידים ביניהם. ואולם, ההנחה שתארים אלה נחצבו ממנהגים של בתי הוועד לאחר החורבן, והזוגות שפעלו בתקופות קדומות הוכתרו בכותרים השאולים מן המציאות המאוחרת, מציבה בעיות לא פשוטות. כך, למשל, מדוע נמנו רק חמישה זוגות מיוסי בן יעזר ויוסי בן יוחנן עד הלל ושמאי? כיצד אפשר למצוא אישור למוסד הזוגות במקורות נוספים מימי הבית?¹⁰⁶ כלום המציאה המשנה עובדות הנוגעות לתקופת הבית?¹⁰⁷ נראה לי שההסדרים של בית הוועד ביבנה ובאוישה נבנו על סמך מסורות קדומות, שנשתלשלו ממנהגי האבות בימי הבית, גם אם לא היו בדיק זהים בתפקידם לאלה של הדורות שקדמו לתקופת יבנה.

ה. סיכום

לפנינו סיפור דרמטי על כהונתו של רבן גמליאל בנשיאות ביבנה, כפי שהיא מצטיירת בעיניו של מספר אמוראי ארץ ישראלי. המספר בנה סיפור הנוגע להדחתו (הזמנית והקצרה) של רבן גמליאל מן הנשיאות, על פי הדימוי של התקופה בעיניו, ובראש וראשונה על רקע המאבקים בין בית הנשיא לחכמים שבהנהגה. מאבקים אלה עיצבו את דמות ההנהגה בתקופת יבנה ואיזונו את מרכיבי הכוח השונים בהנהגת חכמים. אני מסכים לדעתו של חיים שפירא, שבמקורות התנאים כשלעצמם (לבד מסיפורנו) אין עדות להדחת רבן גמליאל מן הנשיאות ולמינוי רבי אלעזר בן עזריה במקומו. ואולם, בסיפור האמוראי שלפנינו אין להדחה שום משמעות היסטורית מעשית, שהרי בסיפור עצמו חזר רבן גמליאל למעמדו ולתפקידו תוך זמן קצר. סיפור ההדחה נועד לצרכים סיפוריים-דידקטיים בלבד, שהרי רבי אלעזר בן עזריה כמעט שלא כיהן למעשה בנשיאות, מלבד פרק זמן קצר (אולי בן יום או מספר

105 תוספתא, סנהדרין ז, ח; ירושלמי, ביכורים ג ד, סה ע"ג; בבלי, הוריות יג ע"ב. השוו: שפירא, עמ' 19, הערה 45.

106 על סמאס ופולין ראו: יוספוס, מלחמת היהודים א, 204-212; הנ"ל, קדמוניות יד, 158-184; ועיינו: "בן-שלום (לעיל, הערה 20), עמ' 289-292, ושם דיון והפניות ביבליוגרפיות. לגבי עקביא בן מהללאל ראו: משנה, עדויות ה, ו.

107 ראו לעיל, והערה 29.

ימים), שבו נתמנה 'בישיבה' במקומו של רבן גמליאל. מינוי זה נתפרש בעיני המספר (או מעיר אנונימי בגוף הסוגיה המדרשית) כמינוי לנשיא.¹⁰⁸

כל מרכיבי הסיפור האגדי נחצבו, לדעתי, מתקופת יבנה ומהווייתה, כפי שהם משתקפים במקורות התנאיים. דמותה של הנשיאות הנשקפת בסיפור הולמת את הנשיאות ואת בית הנשיא בתקופת יבנה ולא בתקופת רבי יהודה נשיאה, כפי שטען ח' שפירא.¹⁰⁹ שפירא נזקק במאמרו לטענה הטכנית והפורמלית, שרבן גמליאל דיבנה לא ירש את הנשיאות ישירות מאבותיו, ועל כן אי אפשר לטעון שבתקופת יבנה היתה הנשיאות בחזקתה של שושלת בית גמליאל.

ניסיתי להוכיח את הזיקה השושלתית המובהקת של בית גמליאל אל בית הלל שבפני הבית. במקורות התנאיים לא נזכר שהחכמים המרכזיים ערערו על זיקה זו, והיא אולי הסיבה המרכזית למינויו של רבן גמליאל כממשיך הלגיטימי בהנהגה. הסיפור חושף דווקא את המאבק על עיצובו של בית הנשיא, לאור המציאות המיוחדת של תקופת יבנה, ואת עיצובה של הנהגת החכמים לצדו של הנשיא, תוך מציאת איזון בין החכמים לנשיא. לדעת שפירא, הנושא העומד במרכז הסיפור הוא מעמדה של שושלת בית גמליאל וזיקתה לנשיאות. נסיבות הדחתו של רבן גמליאל נותנות למספר הזדמנויות לבחון את השאלה: האם אדם שאינו מבית גמליאל יכול לכהן כנשיא לאורה של תקופת רבי יוחנן ורבי יהודה נשיאה? זאת ועוד: מה הם יחסי הגומלין המתקיימים בין החכמים לבית הנשיא? לפי שפירא, הסיפור האמוראי מציג מסר כפול, הרואה את תפקידם המרכזי של החכמים באיזון כוחו של הנשיא ובריסונו מחד גיסא, ואת ההכרה הברורה שאין תחליף לשושלת רבן גמליאל ולמנהיגותה המוכרת מאידך גיסא.¹¹⁰

אכן, נדמה שבעיצוב מעמדו של בית הנשיא בתקופת יבנה, כפי שהוא מצטייר לנגד עיניו של המספר האמוראי, נבחנת שאלת מעמדו של בית גמליאל וזיקתו לנשיאות, כמו גם שאלת מערכת היחסים בין הנשיא לחכמים. ואולם, מערכת זו נבחנת בסיפורנו לא על רקע המציאות ההיסטורית של המאה הג', אלא דווקא על רקע תקופת יבנה, כפי שהיא מצטיירת במקורות התנאיים. הסיפור האמוראי המצוי בידינו הוא אכן סיפור אגדה, אבל הוא משקף את המציאות של תקופת יבנה, כפי שראה אותה המספר האמוראי. הוא חצב את כל מרכיבי הסיפור מהשתקפותה של תקופת יבנה במקורות התנאיים. מכאן שהמספר האמוראי הארץ ישראלי נשאר נאמן בסיפורו למסורת התנאית על תקופת יבנה. חשוב להדגיש אפוא, שגם אם אין אנו יכולים לטעון בוודאות שהיתה הדחה, הרי שעדיין משתקפות בסיפור הבעיות שאפיינו את הנהגת האומה בתקופת רבן גמליאל ביבנה, והסיפור הארץ ישראלי שומר במסורתו את עיקרי הווייתיה של התקופה כפי שהן משתקפות במקורות התנאיים. לאור הדין כאן, המספר או העורך האנונימי של הסיפור פעל כמי שניסה לדבוק במסורת המסירה המצויה בידי. ייתכן בהחלט שהוא שילב ביצירתו תוספות סיפוריות, אבל הוא שימר את אופי המחלוקת לאור המקורות שעמדו לפניו.

108 ראו לעיל, סעיף ב 2.

109 שפירא, עמ' 17-19.

110 שם, 19-23.